

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık /December 2019, c. 5, s. 2: 975-992

Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin Mefâtîhu'l-'Ulûm Adlı Eserinde Felsefe Philosophy in the Mohammad b. Ahmad al-Khwarizmi's Mafatih al-Ulum

Sadi YILMAZ

Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı,
Research Assistant, Bingöl University,
Faculty of Theology,
Department of Islamic Philosophy.
Bingöl / TURKEY
sadiyilmaz@bingol.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-7276-6393

M. Sami BAGA

Dr. Öğr. Ü., Bingöl Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı,
Lecturer Dr., Bingöl University,
Faculty of Theology,
Department of Islamic Philosophy.
Bingöl / TURKEY
msbaga@bingol.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-8621-4469

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 05 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Yılmaz, Sadi – Baga, M. Sami. “Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin Mefâtîhu'l-'Ulûm Adlı Eserinde Felsefe”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019): 975-992.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Ansiklopedik tarzda kaleme alınan eserler, yazıldıkları dönemindeki ilmi seviyeyi göstermek ve muhataplarının ihtiyaç duydukları pratik bilgileri bir araya getirmek bakımından büyük öneme sahiptir. Zira bu tür eserlerin, hem müellifin çeşitli ilim dallarına vukufiyetini ortaya koyma hem de eserden istifade edecek kesimlerin ihtiyaç duyduğu bilgi birikimini tespit etme noktasında kıymetli veri kaynakları oldukları aşikârdır. İslam dünyasında erken dönemde kaleme alınan bu türdeki eserlerden biri de müellifin tek eseri olarak günümüze gelmiş ve şöhreti ile müellifini geride bırakmış olan Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin (ö. 387-997) Mefâtihu'l-'ulûm aslı eseridir. Bu çalışmada Hârizmî'nin bir bürokrat olarak kendi meslektaşlarının ihtiyaç duyduğu bilgileri bir araya getirdiği eserinde felsefeye ve felsefî ilimlere yaklaşımı incelenecektir. Çalışmanın planı, müellifin eserinde felsefeye ayırdığı bölüme başlıkları üzerinden düzenlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilim tarihi, İslam felsefesi, Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, Mefâtihu'l-'ulûm İlimlerin anahtarları.

Abstract

The works written in an encyclopedic style are of great importance in terms of showing the scientific level of the period they were written and bringing together the practical information needed by their interlocutors. It is obvious that these kinds of works are valuable data sources both in terms of revealing the author's knowledge of various branches of science and in determining the accumulation of knowledge needed by the beneficiaries. One of these works written in the early period in the Islamic world is the original work of Mohammad b. Ahmad al-Khwarizmî (d. 387-997), who came to our day as the only work of the author and left behind his fame and author. In this study, the approach of Khwarizmî to philosophy and philosophical sciences will be examined in his work which brings together the information needed by his colleagues as a bureaucrat. The plan of the study is based on the titles of the chapter that the author devotes to philosophy in his work.

Keywords: Mohammad b. Ahmad al-Khwarizmi, Mafatih al-ulum, History of science, Islamic philosophy, Keys of sciences.

Giriş

Hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî (ö. 387-997) ile ilgili olarak bilinen sınırlı şeylerden biri, Samânî sarayında kâtip olarak görev yapmış olduğu ve *Mefâtihu'l-'ulûm* adlı eserin müellifi olduğudur.¹ Sâmânî emiri Nuh b. Mansur'a (saltanatı 366/976-387/997) vezirlik yapan Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed el-Utbî'ye ithaf edilen bu eserin 367/977 dolaylarında telif edildiği tahmin edilmektedir. Kendisi gibi devlet bürokrasisinde görev alan çeşitli ilimlere dair terminolojiyi sözlük manalarının ötesine geçerek anlamak için bu ilimler ve kavramlarla ilgili daha derinlikli bir bilgiye ihtiyaç duyan ediplerin yanı sıra ilim ve edebiyata meraklı olan kimseler eserin muhatap kitlesini oluşturmaktadır.²

Müellifin entelektüel birikiminin genişliğini daha ilk bakışta ortaya koyan *Mefâtih*, İbn Sînâ'nın da yararlandığı zengin saray kütüphanesine çok şey borçlu olmalıdır. Ancak Hârizmî yararlandığı metinleri nadiren zikrettiği için eserin bibliyografik kaynaklarını tespit etmek güçtür. Eserin telif amacı da göz önünde bulundurulduğunda karşımızda duran bir diğer güçlük ise bu eserden hareketle müellifin belli bir ekol veya geleneğe mensubiyetini belirlemektir. Zira Hârizmî ele aldığı konularda tartışmalara girmekten geri duran ve değer yargularını saklı tutan bir üslup benimsemiş görünmektedir.³ Ancak *Mefâtih*'in planına bakıldığında, ilimlerin iki ana bölüm olarak ele aldığı görü-

¹ Hârizmî ve eseri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Kutluer, "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1997, XVI/222-224; a.mlf., "Bir Bürokratin Gözüyle Kelâm ve Felsefe", *Akıl ve İtikad*, (İstanbul: İz yayıncılık, 1998), 214-217; Raik Bahadrov, "Ebû Abdullah el-Hârizmî ve Mefâtihu'l-'Ulûm Adlı Ansiklopedik Eseri Üzerine Birkaç Söz", Çev.: Fegani Beyler, *Dörtöğ: Felsefe ve Bilim Tarihi Yazıları*, 2017, cilt: VI, sayı: 11, 202-206. (Bu son çalışmada yazarın Avrupa'da, Rusya'da ve Türkî cumhuriyetlerde *Mefâtihu'l-'Ulûm* üzerine yapılan çalışmalara yer vermesiyle birlikte; çevirmenin de Türkiye'de eser üzerine yapılan çalışmalara yer veren notlar eklemesi bakımından özel bir öneme sahip olduğu söylenebilir) Ayrıca Hârizmî'nin eseri yakın bir zamanda Türkçe-Arapça karşılıklı metin şeklinde neşredilmiştir. Bkz. Hârizmî, *İlimlerin Anahtarları: Mefâtihu'l-'Ulûm*, Tahkik ve Tercüme: Aygün Akyol-İclâl Arslan, (Ankara: Elis Yayınları, 2019).

² Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, Thk. İbrahim el-Ebyârî, (Beirut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1989), 12.

³ İlhan Kutluer, "Bir Bürokratin Gözüyle Kelâm ve Felsefe", 216-217.

lür. İlk bölümde dinî (şer'î) ilimler ile ona ilişkili ilimler yer alırken; ikinci bölümde diğer toplumlardan alınan ilimler (ulûmu'l-'acem) yer alır. Müellifin bütün ilimleri bu iki bölüm altında incelemiş olması, onu bütün ilimleri küllî bir ilimler sistemi olan felsefenin altında tasnif etmeye meyilli olan felâsife ile irtibatlandırmayı zorlaştırdığı söylenebilir. Zira bu ayrımın kendisi dahi onun zihninde dini ilimlerin ana kategori olarak bulunduğunu ve merkezde bulunduğu izlenimi vermektedir. Hârizmî ve eseri *Mefâtîhu'l-'ulûm* ile ilgili bu bilgilerin ardından çalışmanı konusunu teşkil eden müellifin felsefi ilimler ve kavramları ele aldığı bölümün analizine geçebiliriz.

1. Hârizmî'nin Felsefi İlimleri Tasnifi

Harizmi iki makale şeklinde bölümlediği eserinin ilk makalesinde 6 babta şer'î ilimleri ele alırken ikinci makalede 9 babta yabancı/acem ilimlere yer verir. Bu babların her birini de kendi içinde farklı sayıda fasıllara ayırır. İkinci makalenin ilk babında felsefeyi ele alan müellif, bu babı üç fasla ayırarak ilk fasılda felsefenin kısımlarını, ikinci fasılda bu kısımlardan ilki olan metafiziğin (ilm-i ilâhi) temel problemlerini, üçüncü fasılda ise filozofların felsefe kitaplarında sıklıkla yer verdikleri kavramları inceler.

1. Makale: Şer'î İlimler	2. Makale: Yabancı/Acem İlimler
1. Fıkıh (11 fasıl)	1. Felsefe (3 fasıl)
2. Kelam (7 fasıl)	2. Mantık (9 fasıl)
3. Nahiv (12 fasıl)	3. Tıp (8 fasıl)
4. Kitabet (8 fasıl)	4. Sayı (5 fasıl)
5. Şiir-Aruz (5 fasıl)	5. Hendese (4 (fasıl)
6. Ahbar (9 fasıl)	6. Nucûm (4 fasıl)
	7. Musiki (3 fasıl)
	8. Mekanik (2 fasıl)
	9. Kimya (3 fasıl)

Tablo 1: Mefâtîhu'l-'Ulûm'da ilimlerin tasnifi

Hârizmî ilk faslın başında felsefe kelimesinin kökeni itibariyle inceler. Yunanca bir kavram olan felsefenin “philo” ve “sophia” kelimelerinden türemiş olduğuna işaret ederek bu kavramın “hikmet sevgisi” şeklinde açıklanabileceğini vurgular. Müellifin felsefe kavramının kökeni ve anlamı hakkında verdiği bu bilginin filozofların bu konudaki açıklamalarıyla uyumlu olduğu söylenebilir. Ardından Hârizmî, ilkin “feylesof” sözcüğünün Arapçalaştığını, “felsefe” sözcüğünün ise bu ilk kavramdan türetildiğine işaret eder. Müellif felsefe hakkında teknik bilgilere yer verdikten sonra bir kavram olarak felsefenin anlamına değinir. Bu çerçevede o, felsefe kavramının anlamını “nesnelere hakikatlerinin bilmek ve en doğru şekilde eylemde bulunmak” şeklinde açıklar. Felsefe kavramının teknik ve kavramsal anlamından müteakiben felsefenin kısımlarına dair açıklamalara yer verir.⁴

Hârizmî, felsefenin teorik/nazarî ve pratik/amelî olmak üzere iki kısma ayrıldığı şeklindeki klasik sistematığe işaret ettikten sonra bu sistematiğe mantık ilminin yerini tespit etmek üzere ayrı bir parantez açtığı görülmektedir. Bu bağlamda o, mantık ilmine dair farklı dört yaklaşımı aktarır. Onun verdiği bilgiler çerçevesinde bu yaklaşımlardan ilkinde bazı filozofların mantık ilmini felsefenin iki kısmından bağımsız, üçüncü bir kısım olarak kabul edilmesi dikkati çeker. İkinci yaklaşıma göre ise bazılarının mantık ilmini felsefenin teorik kısmının parçalarından biri kabul ettiğini belirten Hârizmî; üçüncü yaklaşımda ise bazılarının mantık ilmini felsefenin bir aleti olarak kabul ettiğini açıklar. Dördüncü yaklaşıma göre ise mantık ilmi felsefenin bir parçası olarak görülmekle birlikte aynı zamanda felsefenin bir aleti olarak da kabul edilmektedir.⁵ Bu bağlamda bu son yaklaşımın mantık ilminin klasik tanımı ile uyumlu olduğu söylenebilir. Zira klasik metinlere mantık ilmi “dik-

⁴ Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 153.

⁵ Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 153; Hârizmî, *Mefâtihu'l-Ulum*'un mantık ilmini felsefeye ayırdığı bölümü müteakiben dokuz fasıl olarak ele alır. Bk. Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, s. 165-178. Müellifin burada mantık ilmine yaklaşımını konu alan güncel bir çalışma için bk. İbrahim Çapak, “Harizmi'nin Mefâtihu'l-Ulum'unda Mantık”, *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 5, Sayı 2, 2010, 47-58.

kate alındığında düşünme konusunda zihni hataya düşmekten koruyan bir alet" şeklinde tanımlanır.⁶

Mantık ilmi ile ilgili açıklamaların ardından felsefenin teorik/nazari kısmını kendi içerisinde üçe ayıran Hârizmî; söz konusu kısımları ele aldıkları konular bakımından açıklamaya koyulur. Bu kısımların ilkinde madde ve unsura sahip nesnelere araştırıldığına işaret ederek bunun "tabiat ilmi" (ilm-i tabii) olarak adlandırıldığına yer verir. İkinci kısımda ise madde ve unsurlar dışında kalan şeylerin incelendiğini belirterek, bunun ise "ilahî konuların ilmi" (ilm-i ilâhî) olarak adlandırıldığını ve Yunancada bunun "teoloji" olarak adlandırıldığını açıklar. Üçüncü kısımda ise hareketler, şekiller, miktarlar gibi kendileri maddeye sahip olmadıkları halde maddede bulunan şeylerin araştırıldığına değinen Hârizmî, bunun ise "matematik" (ilm-i aded, riyâziyat) olarak adlandırıldığını belirtir. Felsefenin teorik/nazari kısmı içerisinde yer alan bu üç ilmi inceledikleri konuları bakımından özet bir şekilde ortaya koyan düşünür, bu üç ilme dair bir hiyerarşi ortaya koyar. Söz konusu hiyerarşiye göre teorik ilimler içerisinde metafizik en üst derecede yer alırken, tabiat ilmi en alt derecede yer almaktadır. Matematik ilmi de bu ikisi arasında orta derecede yer alır. Bu çerçevede Hârizmî'nin düşüncesine göre mantık ilmi ise birçok kısımdan oluşan tek bir ilimdir.⁷

Hârizmî'ye göre felsefenin pratik/amelî kısmı da tıpkı teorik kısımda olduğu gibi üçe ayrılır. Bu kısımlardan ilki, bireyin kendisinin veya özel birinin önetilmesi olup "ahlak ilmi" (ilmu'l-ahlâk) olarak adlandırılır. İkinci kısım, özel alanın yönetilmesi olup "ev yönetimi" (tedbiru'l-menzil) olarak adlandırılmıştır. Üçüncü kısım ise "toplum yönetilmesi, siyaset" (tedbiru'l-'âmme) olup o da şehrin, ümmetin ve memleketin siyasetidir. Hârizmî *Mefâtîhu'l-'ulûm* adlı bu eserinde pratik felsefeyi oluşturan ahlak, ev yönetimi ve siyaset ilimlerinin alt bölümlerine yer vermediğini özellikle vurgular. Bu ilimlere dair

⁶ Bu tanımın ayrıntıları için bk. Muhammed Şerif Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Tahkik ve Notlandırma: Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2012), 321; Murad Vehbe, *el-Mu'cemu'l-Felsefi*, (Kahire: Dâru Kubaa'l-Hadis, 2007), 623-625.

⁷ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 154.

konuların hem havas hem de avam tarafından bilinmesini de bu tercihinin gerekçesi olarak gösterir.⁸

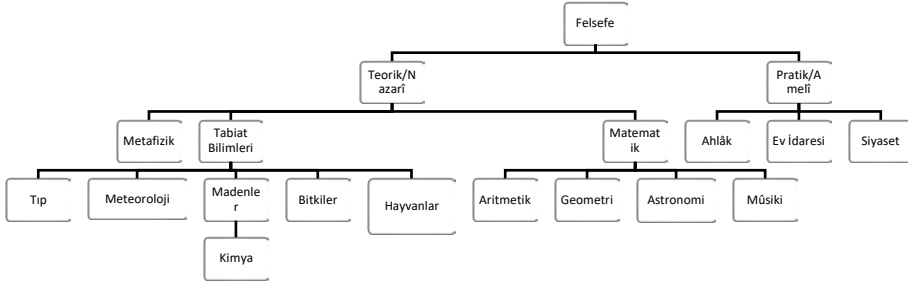
Genel yaklaşımla felsefenin teorik ve pratik kısımlarının altına yer alan ilimleri konuları bakımından ele alarak tanımladıktan sonra Hârizmî, teorik felsefenin içerisinde yer alan metafizik/ilmi ilahi, tabiat ilmi ve matematik ilimlerinin içerisinde alt başlıklarını oluşturan ilimlere yer verir. O, metafizik ilminin kısımları veya parçaları olmadığına vurgu yaptıktan sonra felsefeye ayırdığı bu babın ikinci faslında metafizik ilminin incelikleri hakkında felsefe ilmini ele aldığı babın ikinci faslında ayrıntılı bilgilere yer verir.⁹

Felsefenin teorik kısmı içerisinde yer alan tabiat ilmini oluşturan kısımlar ise tıp ilmi, yağmur, rüzgâr, şimşek, yıldırım vb. olayların incelendiği meteoroloji ilmi (âsârü'l-'ulviyye, madenler ilmi (el-meâdin), bitkiler ilmi (ilmî'n-nebât), hayvanlar ilmi (ilmü'l-heyevân) ve ay feleğinin altında bulunan her bir şeyin olduğu üzere tabiatını inceleyen ilim (es-semâ ve'l-âlem) olduğunu açıklar. Ona göre tabiat ilmi bağlamında kimya ilmi madenleri incelemesinden dolayı tabiat ilminin kısımlarına dâhildir. Daha sonra matematik ilminin kısımlarına geçen Hârizmî, bu ilmin dört kısımdan meydana geldiğini belirtir. Buna göre bu kısımdan ilkinin sayı ve hesap ilmi olan aritmetik, ikincisi ise hendese ilmi olan geometridir. Matematiğin diğer kısımları ise yıldızları inceleyen astronomi ilmi ve nağmeleri inceleyen mûsiki ilmidir. Düşünür mekaniğin ilminin (ilmü'l-hiyel) ise matematik ilminin altında yer alan dört ilmin ile müşterek bir yönü olmadığına dikkat çeker.¹⁰

⁸ Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 154.

⁹ Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 154.

¹⁰ Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 154-155.

Şekil 1: Hârizmî'ye göre felsefenin alt dalları

2. Hârizmî'nin Metafiziğe Dair Analizi

Hârizmî ilahi ilmi yani metafiziği ele alırken Allah hakkında bilgi vermekle başlar. O'nun her şeyin yaratıcısı ilk sebep ve ilk illet olduğunu vurgular. Allah'ın "bir" ve "hakk" olduğunu ancak onun dışındaki her varlığın bir veya birçok yön bakımından çokluktan yoksun olmadıklarına dikkat çeker. Bu bağlamda Allah'ın özel sıfatının zorunluk varlık olması olduğunu, diğer varlıkların ise mümkün varlıklar olduğuna işaret eder. Allah'ın varlığı ve sıfatları konusunda bu kısa bilgilere yer veren Hârizmî, ikinci olarak doğrudan faal akıl kavramına geçer. Ona göre faal akıl, ulvî ve süfli âlemlerde olan felekler, yıldızlar, madenler, insan da dâhil olmak üzere akıl sahibi olan ve olmayan bütün canlıların ve insanın onun rehberliğinde hidayet bulunduğu ilahi bir güçtür.¹¹ Hârizmî'nin faal akıl hakkındaki bu ifadeleriyle Yeni Platoncu çizgide şekillenen Meşşâî okulun kozmoloji tasavvuruna atıfta bulunduğu söylenebilir. Zira söz konusu tasavvura göre âlem ay üstü ve ay altı olmak üzere ikiye ayrılır. Esir maddesinden oluşan ay üstü âlem için oluş ve bozuluş söz konusu değilken; toprak, su, ateş ve hava olmak üzere dört unsurun farklı türevlerinden oluştuğu kabul edilen ay altı âlemdaki varlıklar için oluş ve bozuluş söz konusudur.¹² Bu bağlamda Hârizmî'nin ulvî âlem ile ay üstü

¹¹ Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 156.

¹² Meşşâî filozofların kozmoloji tasavvurlarında ay-üstü ve ay-altı âlemin ayrıntıları için bakınız: Fatih Toktaş, *Meşşâî Felsefe*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004).

âlemi ve süflî âlem ile de ay üstü âlemi kastettiği anlaşılmaktadır. Nitekim faal akıl ay altı âlemin üstünde yer alırken, ay üstü âlemde bulunan on akıl içerisinde en alt derecede yer alır. Faal akıl ile işaret ettiği iki âlemdeki varlıklar arasındaki ilişki bağlamında Hârizmî; söz konusu varlıkların onunla hidayet bulmalarının ise mümkün olması ve hazır olmaları ölçüsünde varlıklarını ve varlıklarının devamlılıklarına dair fayda sağlamaları bakımından olduğuna değinir.¹³

Hârizmî'nin faal akıl konusu bağlamında tabiat âleminde bulunan varlıklardaki söz konusu gücün yani faal aklın tabiat olarak adlandırıldığını belirtmesi ilginç bir yaklaşım olarak görülebilir. Meşşai felsefede teorik aklın en alt derece olarak kabul edilen heyûlânî aklın insanda bulunan bir güç olduğuna dikkat çeken düşünür, bu aklın nefisteki konumunun gözde bulunan görme yetisi gibi olduğunu vurgular. Bu konuda Aristoteles'ten itibaren yaygın bir şekilde kullanılan benzerliğe işaret eden Hârizmî, heyûlânî akla göre faal aklın işlevinin, görme yetisine göre güneş ışığının işlevine benzediğini belirtir. Bu bağlamda heyûlânî aklın kuvve halinden fiil haline çıkması durumunda müstefâd akıl olarak adlandırıldığını değinir.¹⁴ Her ne kadar Hârizmî bunu kesin ifadelerle ortaya koysa da, filozofların akıl teorileri genel itibarıyla dikkate alındığında heyûlânî aklın kuvve halinden fiile çıkması durumunda bilfiil akıl olarak adlandırıldığı açıktır. Bu bakımdan teorik aklın farklı derecelerini ifade eden bilfiil ve bilmeleke akıl derecelerinin düşünür tarafından göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Müstefâd aklın ise Hârizmî'nin ifade ettiği gibi kuvveden fiile çıkan heyûlânî akıl olmadığı açıktır. Zira müstefâd akıl, bilfiil aklın faal akıl ile ittisal sayesinde makulleri elde etme durumunu ifade eder.¹⁵

Aklı konusundaki görüşlerinden sonra nefsin tanımına geçen Hârizmî nefsi, canlı cismin kendisi ile canlı olduğu güç olarak tanımlar. Nefsin varlığının ise cismin nefis ile birlikte tasavvur edilmesi durumunda canlı cisimden fiillerin ortaya çıkması ile delil ortaya koyulduğunu ifade eder.¹⁶ Bu bağlamda

¹³ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 156.

¹⁴ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 156.

¹⁵ Aristoteles aklı fâil ve münfail olmak üzere ikiye ayırırken; İbn Sînâ aklın mertebelerini heyûlânî, bilmeleke, bilfiil ve müstefâd olmak üzere dörde ayırır. Ayrıntılar için bakınız: Ali Murad Davûdî, *Akl Der Hikmet-i Meşşâi*, (Tahran: İntişârât Hikmet, 1389), 335.

¹⁶ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 156.

birçok filozofunda nefsin varlığını ispatlamak için farklı deliller ortaya koyduğu bilinmektedir. Hârizmî'nin burada işaret ettiği delilin ise fiilleri bakımından nefsin varlığının ispatı olduğunu anlıyoruz. Bu delil her ne kadar geçerli sayılsa da eylemlerin olmaması durumunda nefsin varlığının da savunulamayacağı ihtimalini göz önünde bulundurursak itirazın muhtemel olduğu söyleyebiliriz.

Hârizmî tümel nefis/en-Nefsu'l-Küllî kavramını Zeyd, Amr vb. bütün insan bireylerinde olduğu gibi bir tür olan tümel insan örneğindeki şey olduğuna işaret etmekle beraber genel nefsin/en-nefsu'l-Âmmın Zeyd, Amr, insan ve canlılardan her bir bireyin nefsini içine aldığı belirtir. Küllî insanın vehmi olmak dışında bir varlığı olmadığı gibi genel nefsin/en-nefsu'l-Âmm'ın da vehmi olmak dışında bir varlığının olmadığını savunan Hârizmî, Küllî akıl için de aynı durumun geçerli olduğuna değinir. Düşünür, filozofların birçoğunun savunduğu üzere nefsin zati varlığa sahip tümel bir nefis olduğu şeklindeki görüşlerine ise katılmaz. Hârizmî daha sonra tabiat ve tabii âlem kavramlarına geçer. Tabiatı, tabii âlemde var olan her şeyi yöneten bir güç olarak tanımlarken, tabii âlemi ise ay feleğinin altından yer kürenin merkezine kadar var olan her şey olduğunu savunur.¹⁷

3. Hârizmî'nin Açıklamasına Yer Verdiği Felsefi Kavramlar

Hârizmî felsefe bölümüne ayırdığı babın üçüncü faslında ise felsefe kitaplarında çokça geçen bazı kavramlar hakkında bilgi vererek yer yer onları tanımlamaya çalışır. Başta felsefe ve akıl kavramı olmak üzere önceki fasıllarda bir vesile ile hakkında açıklama yaptığı kavramlara bu başlıkta yeniden yer vermez.

Bu çerçevede ilk olarak heyûlâ kavramını ele alır. Her cismin sûreti için taşıyıcı (hâmil) konumda olan şeyin o cismin heyûlâsı olduğuna işaret ederek kapı ve yatak için tahtanın, halhal ve yüzük için gümüşün, bilezik ve dinar için altının heyûlâ olduğunu belirtir. Heyûlâ kavramı genel anlamda kullanıldığında onunla âlemin yapısı/maddesi yani en yüce feleğin cismi ve onun ihtiva ettiği felekler, yıldızlarla birlikte dört unsur ve ondan oluşunları kastet-

¹⁷ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 156.

tiğine değinir.¹⁸ Hârizmî başka bir yerde ise heyûlânın madde, unsur ve yapı/tynet olarak isimlendirdiğine dikkat çeker. Onun heyûlâ kavramı hakkında yer verdiği bu ikinci bilginin “cismin sûreti için taşıyıcı” şeklindeki ilk ifadesiyle uyumlu olduğunu görülür. Ancak onun heyûlâ ile en yüce feleğin cismi, onun ihtiva ettiği felekleri ve yıldızları kastettiğini şeklindeki belirlemesi ilk bakışta Meşşâî gelenekte gök cisimlerinin “esir” maddesinden meydana geldiği kabulünü ihmal ediyor gibi görünse de heyûlâ kavramının en geniş anlamıyla bu esir terimini de içerdiği düşünüldüğünde söz konusu problemin ortadan kalktığı söylenebilir. Nitekim fizik ve metafizikte önemli bir yeri olan heyûlâ kavramı Meşşâî kozmolojide ay altı âlemde yer alan dört unsurun taşıyıcısı konumundadır. Ay üstü âlemde yer alan felekler ve yıldızlar gibi gök cisimleri ise esir maddesinden yaratılmıştır.¹⁹

Heyûlâ kavramından sonra sûreti tanımlayan Hârizmî; sûretin heyûlânın kendisiyle tasavvur edildiği ve cismin kendisiyle tam olduğu şeyin şekli ve yapısı olduğunu açıklar. Yataktaki yataklık, kapıdaki kapılık, dinardaki dinarlık ve bilezikteki bilezikliğini sûrete örnek olarak verir. Hârizmî ayrıca sûretin şekil, yapı ve biçim olarak adlandırıldığını belirtir. Buradan da cisim kavramına geçerek cismin heyûlâ ve sûretten oluştuğunu, sûret olmaksızın zihin dışında heyûlânın varlığının söz konusu olmadığına dikkat çeker. Benzer şekilde heyûlâ olmaksızın zihin dışında sûretin varlığının da söz konusu olmadığına değinir.²⁰Böylece Hârizmî'nin düşüncesinde heyûlâ ve sûret kavramlarının birbirinden bağımsız olarak ele alınmasında sadece zihinde bir kavrama tekabül ettiği ve harici bir varlığına tekabül etmediğini anlıyoruz.

Hârizmî fizikte önemli bir diğer kavram olan ustukus kavramını ise bileşiğin kendisinden oluştuğu basit şey olarak tanımlar. Köşkü oluşturan kiremitleri ve ağaç gövdelerini; sözcüğü oluşturan harfleri ve sayıyı oluşturan biri ustukus kavramına örnek olarak verir. Ustukus kavramının rükn olarak da adlandırılabilmesine işaret eden Hârizmî, ustukusların toprak, su, hava ve

¹⁸ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 158.

¹⁹ Meşşâî gelenekte Heyûlâ ve aynı anlamda kullanılan diğer kavramların analizi için bkz. Mehmet Sami BAGA, İbn Sînâ Sonrası İslam Felsefesinde Cisim Teorisi: Hikmetü'l-'ayn ve Şerhleri Çerçevesinde, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, ss. 26-30.

²⁰ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 158.

ateş olmak üzere dört tane olduğunu ve bu dördüne unsurlar (anâsır) denildiğini açıklar. Akabinde birincil nitelikleri ele alan düşünür, bunların sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk olmak üzere dört tane olduğuna değinir. Bu niteliklerin birincil olarak adlandırılmasının sebebinin ise tabiatçılara göre renkler, kokular, tatlar, ağırlık, hafiflik, gevşeklik, katılık, yumuşaklık ve gevreklik gibi diğer niteliklerin birincil nitelikler olan dört nitelikten doğması olduğunu belirtir. Bir şeyin mekânının ise cismin bulunduğu havanın derinleştirdiği yüzey veya havayı içine alan cismin derinleştirdiği yüzey olduğunu ifade eder. Boşluk/halâ kavramı ile iki görüşe yer veren Hârizmî, ilk görüşe göre boşluğun olduğunu kabul edenlerin boşluğu, kendisinde bir şeyin yer almasının nisbet edilemeyeceği mutlak mekân olarak tanımladıklarına değinir. Ancak filozofların çoğunun savunduğu ikinci görüşe göre ise âlemin içinde ve dışında boşluk olmadığına ifade eder.²¹

Hârizmî'nin ele aldığı kavramlardan biri de zaman kavramıdır. Zamanın; feleklerin ve onun dışındaki hareketlilerin hareketi gibi, hareketin saydığı müddet olduğunu ifade eder. Zaman kavramı ile ilgili olarak da müddet kavramına yer veren Hârizmî, müddet kavramı hakkında ortaya konulan iki görüşü ortaya koyar. Birinci görüşe göre filozofların bazıları müddeti, herhangi bir hareketin sayılmadığı mutlak zaman olarak tanımlarken, ikinci görüşe göre ise filozofların çoğu vehim dışında hareketten yoksun olan bir müddetin varlığı söz konusu değildir.²²

Hârizmî tabii cismin sağlam yer tutan, dirençli, dayanıklı aynı zamanda bilfiil kâim olduğuna belirterek insanı, duvarı ve dağı tabii cisme örnek olarak verir. Matematiksel/ta'lîmî cismi ise vehme dayalı olan tevehhüm edilebilir olduğunu ve sadece tasavvur edilebildiğini açıklar. Bu bağlamda bölünmenin (tecezzî') matematiksel (ta'lîmî) ve tabii olmak üzere iki tür olduğuna değinen Hârizmî, ta'lîmî olan bölünmenin vehmi olduğunu ve sonsuz olduğunu ifade eder. Düşünülen küçükten daha da küçüğünün düşünülmesinin mümkün olmasını ta'lîmî olan bölünmenin sonsuz olmasına gerekçe olarak belirtir. Tabii bölünme ise maddi bölünme olup aynı şekilde sonsuzdur, ancak onun bilfiil kısmı duyuusal idrakte algılanabilecek en küçük parçada sona erer. Ancak

²¹ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 158-159.

²² Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 159.

Hârizmî, cisimle ilgili bu değerlendirmelerin filozofların görüşü olduğunu, kelâmcıların özellikle de Mu'tezililerin görüşlerinin kelâm başlığında ele aldığı²³ belirterek cismin mahiyetine farklı anlayışların olduğuna işaret etmektedir.²⁴

Hârizmî fizik ilgili kavramlara yer verdikten sonra klasik psikolojide yer alan kavramlara geçer. Bu bağlamda ilkin beş duyuya yer verir. Bunların görme, işitme, tatma, koklama ve dokunma olduğuna belirttikten sonra beş duyu yetisinin fiilinin duyusal algı (الحس) olduğuna işaret eder. الحس kelimesinin حharfi ile olduğuna dair etimolojik bir açıklamaya yer veren Hârizmî, Halil b. Ahmed'in²⁵ beş duyu yetisi (الحواس) için الحواس kelimesinin de kullanıldığını belirttiğine işaret eder. Halil b. Ahmed'in حharfi yerine هharfinin kullanılması şeklinde olan söz konusu kelime farklılığının ise bilgi toplama anlamına gelen التجسس sözcüğü ile bağlantılı olarak açıkladığına değinir. Ancak Hârizmî, bu iki farklı kelime arasında kelâmcılar ve filozoflar tarafında en çok bilineninin حharfi ile olan الحس şeklindeki kullanımı olduğuna açıklayarak beş duyu yetisinin meşâir olarak da adlandırıldıklarını dikkat çeker.²⁶ Başta Aristoteles'in *De Anima/Ruh Üzerine* adlı eseri olmak üzere Fârâbî ve İbn Sinâ gibi birçok filozofun klasik psikoloji alanında yazmış oldukları eserlere baktığımızda öncelikle ruhun tanımı, varlığı, varlığının delilleri ve türleri gibi konulara yer verildiğini akabinde ise ruhun yetilerinin ele alındığını görebiliriz.²⁷ Ancak Hârizmî'nin doğrudan ruhun dış yetilerini ele almakla işe başladığı görülmektedir.

²³ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 43.

²⁴ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 159-160.

²⁵ Halil bin Ahmed el-Ferâhîdî 718-791 yılları arasında yaşamış olup nahiv ve arûz ilimlerini sistemleştiren ünlü dil ve edebiyatı bilginidir. Bkz. Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1997, c. XV, 309-312.

²⁶ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 160.

²⁷ Söz konusu sistematik için bakınız: Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çev. Zeki Özcan, (İstanbul: Alfa Yayınları, 1999); İbn Sinâ, *en-Nefis min Kitabi'ş-Şifâ*, Thk. Hasan Hasanzâde el-Âmulî, (Kum: Muessese-i Bustâne Ketâb, 1397).

Beş duyu yetisinden sonra ortak duyu yetisine geçen Hârizmî, filozofların *المشترك الحس العام* şeklindeki yaygın kullanımını yerine *الحاس العام* ifadesini kullanır.²⁸ Ortak duyuyu; beş duyu yetisinin idrak ettiği şeyleri kendisine ilettiği ve onunda kendisine iletilenleri kabul eden nefisteki bir yeti olarak tanımlar. Hârizmî her ne kadar ortak duyu için filozoflardan farklı bir kavram kullanmakla birlikte onun ortaya koyduğu tanımda filozofların düşüncesinde ortak duyunun sahip olduğu işlevin göz ardı ettiği söylenebilir. Nitekim filozoflara göre ortak duyu beş duyunun elde ettiği verilen kendisinde toplandığı ve söz konusu verileri idrak ederek birçoğu hakkında aynı anda yargı verebilecek bir niteliğe sahiptir.²⁹ Nefsin yetileri arasında Hârizmî'nin tanımladığı bir değer yeti ise fantazyadır. Hârizmî fantazyanın nefsin yetilerinden biri olan mütehayyile yetisi olduğu düşüncesindedir. Ona göre duyusal nesnelere beş duyu yetisinden kayboldukları halde fantazyaya yani mütehayyile yetisi sayesinde vehimde tasavvur edilebilir.³⁰ Bu bağlamda Hârizmî'nin kavramları karıştırdığını söylemek yerinde olur. Zira fantazyaya Yunancada ortak duyu için kullandığı bir kavramdır. Yani bu kavram ortak duyu dışında farklı bir anlam taşımamaktadır.³¹ Mütehayyile yetisi ise tikel sûretleri birbiri ile birleştirmek ve birbirinden ayırmak gibi bir işleve sahiptir.³² Bu bağlamda Hârizmî'nin ortak duyu anlamına gelen fantazyayı mütehayyile yetisi ile bir saymak gibi bir yanlışla düştüğü ortaya çıkmaktadır.

²⁸ Nefsin iç idrak yetilerinin ilki olan ortak duyu kavramının doğru kullanımı ve söz konusu yetinin işlevi için bakınız: Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 139-156; Ali Durusoy, *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve âlemdeki Yer*, (İstanbul: i, İFAV Yayınları, 2008), 131-134.

²⁹ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, Thk. Mojtaba Zarei, (Kum: Bustane Ketâb, 1392), 240.

³⁰ el-Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 160.

³¹ Ortak duyu yetisi fantazyaya olarak adlandırılmakla birlikte işlev olarak beş duyu yetisinin elde ettiği bilgilerin toplandığı bir havuza benzetilir. Bk. Cemil Saliba, *el-Mu'cemu'l-Felsefî*, (Lübnan: Daru'l-Kitabi'l-Lübnânî, 1971), c. I, 468-469; İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 240; İbn Sînâ, *Kitabu'n-Necat fi'l-Hikmeti'l-Mantikiyyeti ve't-Tabiiyyeti ve'l-İlahiyye*, Nşr. Macid Fahri, (Beyrut: Dâru'l-Âfaki'l-Cedide, 1982), 201; İbn Sînâ, *el-Mebde' ve'l-Me'âd*, Nşr. Abdullah Nurânî, (Tahran: Müessesese-i Mutalaât-i İslamî, 1363), 64.

³² Mütehayyile yetisi ortak duyudan bağımsız olmakla birlikte duyusal sûretler ve tikel anlamlar üzerinde terkip ve tafsil şeklinde tasarrufta bulunan bir yetidir. Bk. Cemil Saliba, *el-Mu'cemu'l-Felsefî*, c. II, 325; İbn Sînâ, *en-Nefis min Kitabi'ş-Şifâ*, Thk. Hasan Hasanzâde el-Âmulî, (Kum: Muessesese-i Bustâne Ketâb, 1397), 217-219.

Hârizmî nefsin yetilerinden sonra filozofların ruh türleri hakkındaki düşüncelerini ortaya koyar. Filozofların tabiî, hayvanî ve nefsanî olmak üzere ruhu üçe ayırdıklarına işaret ederek onların bu konudaki düşüncelerine yer verir. Filozoflara göre tabiî ruh hayvanda karaciğerde yer almakta olup hayvan ve bitkiler arasında müşterektir ve atardamarlar dışındaki damarlarla beden bütününe yayılır. Hârizmî başka bir yerde ise tabiî ruhun, bitkisel/nebâtî nefis, büyüyen/nâmiye nefis ve shevânî nefis olarak adlandırıldığına dikkat çeker. Hayvani ruh düşünen ve düşünmeyen hayvanlara özgü olup kalpte yer alır. Atardamarlarla beden organlarına yayılır. Hârizmî ayrıca hayvânî ruhun öfke sabi/gadabî nefis olarak isimlendirildiğine ifade eder. Nefsanî ruh ise düşünen canlılara yani insanlara özgü olup beyinde yer alır. Sinirler aracılığı ile de beden organlarına yayılır. Hârizmî burada ayrıca nâtık nefis kavramını ele alır. Nâtık nefsin insan dışındaki canlıların hiçbirinde olmadığına yani sadece insana özgü olduğuna işaret eder.³³

Ruh ve nefis kavramlarının akabinde canlı ve cansız kavramlarının tanımlarına değinen Hârizmî, hayat sahibi her cismin canlı olduğunu ve hayat sahibi olmayan cisimlerin ise cansız olduğuna yer verir. Cansız ve cemâd kavramlarının aynı anlamı ifade ettiğine yer veren Hârizmî, bazılarının cansızları cemad olarak adlandırdıklarına işaret ederek cemad ile taş gibi varlıklardan büyüme yetisine sahip olmayan varlıkları ifade ettiklerini belirtir. Hârizmî'nin tanımına yer verdiği kavramlardan biri de kumûndur. Bir şeyin duyuşal idraktan gizli olması anlamına gelen kumuna, yoğurttaki tereyağı ve susamdaki yağın ayrıştırılmadan önceki halini örnek olarak verir. Harizmî'nin yer verdiği bir diğer kavram da kumûn kavramıdır. Mutezilî düşünür Nazzâm (ö. 231/845) ile özdeşleşen bu terimin filozofların eserlerinde sıkça geçen bir kavram olarak verilmesi ya onun düşüncesinin filozofların eleştirilerine muhatap olmasının bir sonucu olarak müellifin tercihin konu olmuş ya da doğrudan Nazzâm'ın da filozoflar zümresine mensup biri olarak değerlendirilmesi ile ortaya çıkmış olmalıdır. Dönüşümün/istihalenin ise bir şeyin sahip olduğu sûreti terk ederek başka bir sûreti alması olarak açıklayan Hârizmî, gıdanın karaciğerde kana dönüşmesini istihaleye örnek olarak verir. İradenin ise bir şey olmaksızın kendisiyle bir şeyin amaçlandığı bir yeti olarak tanımlar. Aka-

³³ Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 160-161.

binde imkânsız/muhal kavramını açıklayan Hârizmî, bu kavramın bir şeyde, bir anda, bir parçada ve bir izafette iki zıttın birlikte bulunması durumu ile açıklar. Âlemin ise cirmin bütünü olduğuna işaret eden düşünür, oluş/kiyan ve kanunlar/nevâmis kavramlarıyla felsefeyi ele aldığı bölümü bitirir. Oluş/kiyan kavramının Süryanice de karakter/tab' anlamına geldiğini işaret ederek Sem'u'l-Kiyan kitabının bu kavram ile adlandırıldığına değinir. Sem'u'l-Kiyan ifadesinin Süryanicedeki karşılığının ise Şeman Kiyanen olduğunu açıklar. Kanunlar/nevâmis kavramının ise filozofların kamu yararı amacıyla ortaya koydukları kanunlar anlamına geldiğine işaret eden Hârizmî, nevamis sözcüğünün tekilinin ise namus olduğunu belirtir.³⁴ (Hârizmî, 1989: 161).

Bu kavramların yanı sıra felsefe kitaplarında sıkça yer alan ve buradaki seçkiden çok daha önemli olan kimi kavramların kendine yer bulamaması dikkat çekicidir. Örneğin felsefenin ana disiplini olan metafiziğin araştırma konusu olan varlık (vücûd) kavramı ve onun mukabil olan yokluk ('adem) kavramlarının eksikliği hemen göze çarpar. Bununla birlikte yer verilen kavramlar arasında metafiziğe ait olanların sınırlı olduğu görülür. Ancak müellifin listesinde eksikliği en üst düzeyde hissedilen kavram çifti olarak cevher-araz kavramları gösterilebilir. Müellifin bir mantık terim olan "muhal" kavramı bu listede yer almakta iken cevher-araz kavramlarının kelâm ve mantık bölümlerinde ele alınmış olması³⁵ (Hârizmî, 1989: 43-44, 167), bu kavramların sadece birer kategori olarak alındığını göstermesi bakımından isabeti tartışmalı bir tercih olarak görülebilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin (ö. 387-997) *Mefâtîhu'l-'ulûm* adlı eseri, dönemin üst düzey devlet kademelerinde görev yapan bürokratların ilimler ve bu ilimlerin temel kavramlarını bilmeye dair ihtiyaçları için kaleme alınmış bir el kitabıdır. Hârizmî felsefe ile ilgili konuları diğer topluluklardan alınan ilimleri incelediği ikinci makalenin ilk faslında ele almaktadır. Üç fasıl olarak planlanan bu babın ilk bölümünde felsefi ilimlerin tasnifi, ikincisinde

³⁴ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 161.

³⁵ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 43-44-167.

metafiziğin temel problemleri, üçüncüsünde ise felsefi kavramların açıklamasına yer verilmiştir.

Kendi mensubiyetini ve fikirlerini geri planda tutarak ele aldığı ilimlere dair objektif bilgiler veren müellif, felsefeyi ele aldığı başlıklarda da bu tutumunu sürdürmüştür. Aynı tavrın felsefi kavramların açıklanması hususunda da sürdürüldüğü görülmektedir. Filozofların eserlerinde yer verdikleri temel kavramlardan yaptığı derlemede daha çok tabiat felsefesi ve nefis teorisine dair terimlerin yoğunlukta olması, özellikle metafiziğe dair bazı kavramların ihmal edilmesi ya da bu kavramların ortak olarak kullanıldığı mantık gibi diğer ilimlere ait başlıklara ertelenmesi gibi hususlara rağmen müellifin söz konusu felsefi terimleri muhatap kitlesinin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde büyük bir vukufiyetle açıkladığı görülmektedir.

Kaynakça

- Baga, Mehmet Sami, *İbn Sînâ Sonrası İslam Felsefesinde Cisim Teorisi: Hikmetü'l-'ayn ve Şerhleri Çerçevesinde*. (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
- Bahadirov, Raik, "Ebû Abdullah el-Hârizmî ve Mefâtihu'l-'Ulûm Adlı Ansiklopedik Eseri Üzerine Birkaç Söz". Fegani Beyler (Çev.). *Dörtöğe: Felsefe ve Bilim Tarihi Yazıları*, 6 (11), 2107, 201-214.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Kitabu't-Ta'rifât*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşî, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2012.
- Çapak, İbrahim, "Harizmi'nin Mefatihü'l-'Ulûm'unda Mantık", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 5, Sayı 2, 2010, 47-58.
- Davûdî, Ali Murad, *Akıl Der Hikmet-i Meşşâî*. Tahran: İntişârât-i Hikmet, 1389.
- Durusoy, Ali, *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve âlemdeki Yeri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2008.
- Hârizmî, Muhammed bin Ahmed, *Mefâtihu'l-'ulûm*, Thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1989.
- Hârizmî, Muhammed bin Ahmed, *İlimlerin Anahtarları: Mefâtihu'l-'Ulûm*. Thk. ve Trc. Aygün Akyol ve İclâl Arslan (Ankara: Elis Yayınları, 2019).

- İbn Sînâ, *el-Mebde' ve'l-Me'âd*. Abdullah Nurânî (Nşr.). Tahran: Müessesesi-i Mutalaât-i İslâmî, 1363.
- İbn Sînâ, *en-Nefis min Kitabi'ş-Şifâ* Thk. Hasan Hasanzâde el-Âmulî, Kum: Muessesesi-i Bustâne Ketâb 1397.
- İbn Sînâ, *Kitabu'n-Necât fi'l-Hikmeti'l-Mantikiyyeti ve't-Tabiiyyeti ve'l-İlâhiyye*. Nşr. Macid Fahri, Beyrut: Daru'l-Âfaki'l-Cedide, 1982.
- İbn Sînâ, *en-Nefis min Kitabi'ş-Şifâ*. Thk. Hasan Hasanzâde el-Âmulî, Kum: Muessesesi-i Bustâne Ketâb 1397.
- İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*. Thk. Mojtaba Zarei, Kum: Bustane Ketâb, 1392.
- Kutluer, İlhan, "Bir Bürokratın Gözüyle Kelâm ve Felsefe". *Akıl ve İtikad*. İstanbul: İz yayıncılık, 1991.
- Kutluer, İlhan, (1997). "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt. 26, ss. 222-224). Ankara: TDV Yayınları.
- Salibâ, Cemil, *el-Mu'cemu'l-Felsefi I-II*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, 1971.
- Toktaş, Fatih, *Meşşâ Felsefe*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Halil bin Ahmed el-Ferâhîdî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt. 15, 309-312, Ankara: TDV Yayınları 1997.
- Vehbe, Murad, *el-Mu'cemu'l-Felsefi*, Kahire: Dâru Kubaa'l-Hadîs, 2007.